
УДК 140.8

Отрешко В. С.

Кандидат педагогічних наук

СУПЕРЕЧНОСТІ ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Розглядаються проблеми реалізації моделі людиноцентризму як одного із засадничих принципів сучасного вітчизняного державотворення.

Ключові слова: державотворення, системоцентризм, людиноцентризм.

Притаманний нашому минулому системоцентризм як посттоталітарний синдром дотепер панує не тільки в коридорах влади, але й у свідомості українців. Тому перехід на демократичну платформу державотворення, яка іманентно передбачає реалізацію людиноцентризму, пов'язаний не лише з необхідністю здійснення докорінних економічних трансформацій. Свого часу дослідженню проблем реалізації концепції людиноцентризму як однієї із засад державотворення, обґрунтуванню моделі людиноцентризму як комплексу реформ, спрямованих на вирішення ключових питань державного будівництва приділяли увагу багато як зарубіжних так і вітчизняних вчених, зокрема М. Шелер, П. Фрейре, Дж. Беккер, Т. Шульц, В. Кремень, І. Берлін, В. Куценко, О. Гарашук і інші дослідники.

Необхідним кроком реалізації в Україні людиноцентристської моделі є забезпечення прозорості діяльності державного апарату, чітке узгодження взаємодії його окремих інститутів, а також практика широких громадських обговорень під час вирішення ключових питань державного будівництва як засада зворотного зв'язку системи із суспільством. І хоча Україна понад два десятиліття тому оголосила доктрину побудови демократичної, соціально-орієнтованої держави, однак сучасні реалії свідчать про те, що наша країна лише перебуває на шляху реалізації поставленої мети. Це означає, що цілий комплекс проблем так і не було вирішено. Загалом, чинники, що стримують побудову держави на засадах людиноцентризму, можна було б виокремити у дві великі

групи: економічні та світоглядні. Хоча вони нерозривно пов'язані одна з одною, однак саме світоглядна складова є базисом побудови держави, у той час як економічний чинник є лише його надбудовою. Проте це зовсім не означає ігнорування економічної складової, адже вона також чинить відповідний вплив на формування світоглядних цінностей, оскільки належний рівень життя населення провокує перегляд ієрархії цінностей громадян, виводячи на перший план саме нематеріальні цінності, які стосуються визнання, самореалізації тощо.

Але людина, яка живе за межею бідності, або є бідною, сконцентрована лише на задоволенні своїх найфундаментальніших потреб, нехтуючи вимогами реалізації своєї свободи, дотримання принципів громадянської рівності та потреби духовного зростання. З погляду М. Шелера, людина — це єдність духу та пориву [1].

Тож коли опиняється під загрозою її природна, тілесна складова, дух виявляється міцно скованим, «пропонувати політичні права або безпеку проти втручання з боку держави ... напівголодним і хворим людям — це те саме, що глузувати з їхнього становища» [2, с. 61], тому що ці проблеми за умов бідності є нерелевантними. Забезпечення належного рівня життя населення є мінімальною умовою людиноцентризму, це своєрідний нульовий пункт побудови держави, який у свою чергу є потужним катализатором подальших реальних трансформацій.

Водночас, суперечності реалізації людиноцентризму як засади вітчизняного державотворення стосуються, фундаментальним чином, саме проблем світоглядного характеру, які своїм корінням сягають тривалого тоталітарного минулого країни. Унікальність тоталітаризму полягає в тому, що цей тип панування принципово не орієнтується на людину як найвищу цінність власного функціонування. Він не просто ігнорує її у своїй політичній доктрині, а відкрито заявляє про свою жертву людини заради вищих цілей.

Людина перетворюється на засіб реалізації волі вождя чи системи, постаючи при цьому лише знаряддям суспільного руху, чеснота якого полягає у якомога точнішому виконанні поставлених цілей. Лише вождь чи уряд визначають цілі, принципи їх реалізації, а також несуть відповідальність за них. Людина настільки відмежована від політичної сфери, що відчуває свою приналежність до держави в якості раба цього Левіафана, будучи готовою навіть пожертвувати собою заради збереження свого господаря.

Первинною є держава, людина тут не має жодного значення. Всі механізми суспільного життя від законодавства до освіти спрямовані

на забезпечення потреб системи. Суспільне життя реалізується, ніби за специфічним договором між сюзереном і васалом, підписавши який, сторони погодили, що громадянин зобов'язується виконувати будь-яку волю держави в обмін на збереження права на життя та мінімальних умов побуту. За таких обставин ініціативність громадянина щодо участі в політичній сфері виявляється не лише безглуздою, оскільки безперервно зазнає «погашення» бюрократичним апаратом, але й ризикованою в тому сенсі, що виявляє небезпечну для системи окремішність людини, що виступає свідченням неблагонадійності.

Системи освіти та юстиції спрямовані на культивування одномірної людини як індивіда-конформіста, принципово ігноруючи та викорінюючи будь-які прояви індивідуальності. Єдиною умовою належності до суспільства є відповідність нормі, а все, що в неї не вписується, має бути перевихованим чи ізольованим. У цьому відношенні всі люди є рівними, рівними в сенсі своєї безликоності та німоти.

Системоцентризм як світоглядний принцип тоталітаризму призводить до швидкого виснаження творчих сил держави, а також втрати зв'язку з реальними суспільними потребами. Система не може адекватним чином реагувати на виклики, оскільки не бачить їх, адже замкнута сама на собі. Безперервне накопичення невирішених проблем врешті призводить до системної кризи як такого стану системи, коли більше не вдається жодним із відомих засобів підтримувати стабільність її функціонування.

Відтермінування колапсу залежить від потужності органів примусу, які є легітимізаційним ресурсом влади, що спирається на страх і примус. Відсутність фундаментального стрижня легітимності у формі довіри врешті призводить до краху системи, фактором якого є неминуче послаблення поліцейських органів держави. Це дуже нестійке утворення, у якого відсутні реальні механізми забезпечення внутрішньої міцності.

Перехід України на демократичну платформу державотворення, яка іманентно передбачає реалізацію людиноцентризму, зіткнувся з фундаментальною світоглядною проблемою, яку можна охарактеризувати як посттоталітарний синдром. З'явилися формальні умови для розвитку свободи слова, виявлення власного бачення світу, відбулось проголошення рівності громадян і орієнтації держави на створення максимально сприятливих умов їх реалізації як особистостей. Однак наповнення формального тексту реальним змістом не відбулося. Це пов'язано з двома важливими чинниками.

По-перше, держава опинилась у такій парадоксальній ситуації, коли свою орієнтацію на людину вона здійснює з позицій системцентризму. Тобто розглядає означені права та свободи не як невід'ємну частину людської природи, а в якості дарунку, який система надала індивіду. Внаслідок цього не вдалося подолати провалля між системою та людиною. Надмірна забюрократизованість системи, тотальна неузгодженість взаємодії окремих її інститутів нівелюють отримані права, зберігаючи за собою функції тієї стіни, яка «гасить» зовнішні подразники. Внаслідок такої системної афазії не вдається отримувати сигнали про нагальні суспільні потреби та виклики. Безнадійне відставання у здійсненні реформ і проведення їх «наосліп» мінімізує ефективність суспільних трансформацій.

По-друге, самі люди опинились розгубленими та дезорієнтованими, отримавши право на свободу не лише в негативному, але й позитивному сенсі. Вони не завжди розуміють її цінності, оскільки не мають можливості й уявлення того, як її можна реалізувати. За багато десятиліть громадяни звикли до патерналістських стосунків з державою, яка забезпечувала всім необхідним, залишаючи за ними функцію виконавців. Більше того, вони часто готові пожертвувати отриманими правами, аби повернутися у стан безтурботного виконання завдань, не бажаючи брати на себе відповідальність за власне майбутнє та майбутнє спільноти, продовжуючи бути пасивними в очікуванні задоволення власних потреб. Свободу отримали «неповнолітні» в Кантовому розумінні слова, що дозволяє системі безпроблемно здійснювати маніпуляції нею, тим самим перетворюючи її на звичайну симуляцію.

Такі фундаментальні суперечності людиноцентризму у вітчизняному державотворенні несуть величезну кількість надзвичайно серйозних ризиків, подолання яких має бути першочерговим завданням суспільства, тобто як системи, так і громадян в якості рівноправних учасників. Варто зауважити, що це завдання може бути принципово реалізоване завдяки наявності сприятливого культурного контексту.

Українська історія знає яскраві приклади козацької республіки Запорізької Січі та демократичні традиції Гетьманщини, де «поєднувались елементи як прямої, так і опосередкованої демократії» [3, 108]. Саме український гетьман П. Орлик був автором проекту першої в історії Європи конституції. Прогресивні демократичні ідеї, що ґрунтуються на засадах людиноцентризму, знаходимо й у творчості таких видатних мислителів як І. Франко, В. Винниченко, М. Хвильовий і багатьох інших. Тобто ментально ідеї людиноцентризму для вітчизняного

суспільства є близькими. Нагальним завданням є необхідність подолання посттоталітарного синдрому.

Важливого значення набуває реформа законодавства й органів юстиції шляхом залучення ідеї природного права як фундаменту їх функціонування, що дозволило б подолати правовий негативізм як потенційну загрозу нерівності у застосуванні закону та вчиненні законного безправ'я. Такий крок дозволить закласти принцип справедливості в основу держави, забезпечуючи принципову рівність усіх громадян перед законом. Це і буде першим кроком у справі наближення системи до людини. Водночас, реформування держави на засадах справедливості дозволить забезпечити динамічну вертикальну соціальну мобільність, уможливлуючи залучення нових інтелектуальних сил для вирішення нагальних суспільних проблем, а також закладаючи основи для можливості самореалізації людини як особистості та виявлення її унікальних здібностей.

Необхідним кроком реалізації людиноцентристської моделі є чітке узгодження взаємодії окремих інститутів, ліквідація дублюючих функцій між ними, а також розробка чітких, зрозумілих та несуперечливих норм, що регламентують їх діяльність. Це дозволить перетворити їх на важливу складову зворотного зв'язку системи із суспільством.

Забезпечення прозорості діяльності державного апарату, а також практика широких громадських обговорень під час вирішення ключових питань державного чи локального масштабів також можуть стати дієвим механізмом зворотного зв'язку, при чому прозорість виступає гарантією врахування думки кожного громадянина, який взяв участь в обговоренні, а не ігнорування її на користь прийняття упередженого рішення, що перетворює такі інструменти наближення до людини на звичайну фікцію, результативність яких сумнівна. Наслідком таких кроків повинно стати формування легітимності не як формального визнання, а в якості згоди, що дозволить сформувати капітал довіри громадян до влади, що може стати важливим плацдармом для ключових економічних перетворень.

Політика людиноцентризму пов'язана не лише зі структурними реформами, які надають максимальну свободу громадянину, але й освітою та просвітництвом як умовою становлення громадянина, який прагне свободи і розуміє її цінність. Адже модель людиноцентризму можливо реалізувати лише за умови одночасної уваги до зміни світогляду самого суспільства, сприяння його громадянській зрілості. У цьому відношенні ключова роль належить освіті. Тому тема освіти

в контексті процесів демократизації має бути предметом постійної уваги як важливий чинник, зазначає В. Кремень в одній із своїх праць «Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти»: «...є той соціальний інститут, через який передаються і реалізуються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства» [4, с. 56].

Власне, кардинальні зміни в освіті мають розпочатися, перш за все, у контексті проблеми співвідношення вчителя і учнів. У тоталітарній системі виховання, навчальний процес постають в якості суб'єкт-об'єктних стосунків, де вчитель розглядається як носій знань, а учні мають статус своєрідної сировини, пасивного матеріалу, обробивши який, викладач, у підсумку, має отримати продукт стандартної якості. Видатний представник філософії освіти П. Фрейре визначає такий підхід до організації навчального процесу як банківську систему освіти, де «учні є депозитаріями, а вчитель вкладником» [5, с. 54].

Банківська концепція освіти вже на етапі соціалізації, починаючи з перших класів, закладає уявлення про монологічний характер співвідношення системи та людини як норму, де остання є лише реципієнтом і відтворювачем тої інформації, яку вона отримує від влади, уособленням якої є вчитель. Більше того, саме він постає в ролі своєрідної остаточної інстанції, яка може легітимувати інтерпретацію інформації чи тексту, прочитаного учнем, в термінах правильності чи хиби. Отримати хорошу оцінку означає не висловити власну думку, а відтворити бачення тексту вчителем чи автором критичної літератури як тих авторитетів, чію позицію не можна ігнорувати. Банківська система освіти вже із перших років навчання привчає до догматизму, перетворюючи власне мислення на зайву, а подекуди і шкідливу в сенсі успішності, акцію.

Поступово навчання із цікавого процесу, який приносить задоволення, перетворюється на нудну рутину, єдиним стимулом долучення до якої є загроза санкцій з боку вчителя чи адміністрації навчального закладу. Вони перетворюються на уособлення системи, яка безперервно тисне на людину, прагнучи все більшого привласнення її часу та зусиль. Єдиним засобом виживання дитини в такому випадку є боротьба з адміністрацією, аби хитрістю чи підкупом зменшити її тиск. Саме навчання постає як цілком відчужений процес, в якому інтерес дитини мінімальний, а основна відповідальність за її успішність лежить не на ній самій, а перекладається на вчителя, який власною педагогічною майстерністю, примусом чи залякуванням має досягти необхідного для нього результату. Школа для маленького громадянина постає в якості

моделі майбутнього дорослого життя, закладаючи основні уявлення про способи виживання в суспільстві.

У підсумку ми маємо людину з певною добре чи погано засвоєною сумою знань, однак без жодного бажання бути активним свідомим громадянином, він бажає лише пасивно існувати у заздалегідь визначених межах, всіляко уникаючи системи, зіткнення з якою завжди буде грою з від'ємним результатом. Тобто тут вже із самого початку присутня установка на свободу «від», у контексті якої емансипація індивіда та реалізація моделі людиноцентризму неможлива.

Школа — метафора суспільства, що відтворює нерівність, тож реалізувати в ній принцип діалогізму є важливим завданням у справі створення держави, що орієнтується на людину. У цьому відношенні необхідно змінювати самі основи освітнього процесу, розробивши таку систему освіти, де учень і вчитель були б рівноправними учасниками навчального процесу. У такому випадку у школі відбуватиметься формування дитини як самодостатньої особистості, яка включена у відносини із такою ж особистістю, що виходить із принципів поваги до учня. Тут важливо не лише почути вчителя, зрозуміти ту позицію, яку він має намір донести до аудиторії, але і висловити власне бачення проблеми, аргументовано погодившись із запропонованою до розгляду позицією чи заперечивши її. При цьому оцінка має стосуватись не лише знань, а й умінь дитини вести аргументовану дискусію. Тобто зусилля школи мають бути спрямовані не лише на засвоєння необхідної кількості інформації учнем, це лише мінімальна вимога, а орієнтуватись на розвиток мислення та бажання дискутувати.

Разом із становленням дитини як критично мислячої особистості зростає й усвідомлення її власної відповідальності за своє майбутнє. Лише вона є творцем власної долі і на ній лежить вся відповідальність за свої злети та падіння. У цьому контексті учень формується як повнолітній, свідомий громадянин, готовий бути активним членом суспільства, здатним ефективно використовувати наявні у нього права та свободи, а також вимагати їх відновлення в разі утисків. Він готовий їх відстоювати як найвищу цінність для нього як особистості, що є також умовою збереження його унікальності як людини.

Важливою складовою вітчизняного державотворення є необхідність здійснення докорінних економічних трансформацій, які стосуються не лише переходу до ринкової моделі господарювання, але й постіндустріального типу розвитку, який передбачає зміну пріоритетів у економічній діяльності, яка орієнтується на розвиток наукоємних

виробництв та інтелектуальної продукції. У цьому відношенні ключовим фактором економічного розвитку стає людина. Ще в 60-і роки ХХ століття американські економісти Т. Шульц та Дж. Беккер висунули ідею людського капіталу як важливого чинника економічного зростання, зазначаючи, що «природні ресурси, фізичний капітал, а також груба робоча сила не є визначальними у розвитку високопродуктивної економіки» [6, с. 46].

Отже на перший план виходить людина з її унікальними вміннями, здатністю нестандартно мислити та генерувати принципово нові ідеї. Людський капітал є невичерпним ресурсом, який, водночас, не завдає значної шкоди довкіллю, що надзвичайно важливо в контексті реформування вітчизняної економіки, де частка шкідливого для довкілля виробництва є значною.

Фундаментальним чинником економічного розвитку стають не природні ресурси, а сама людина як виробник інтелектуальної продукції. Орієнтація на неї дозволить вирішити складну екологічну ситуацію в країні, зменшуючи рівень забруднення ґрунтів, повітря та водних ресурсів. Останніх у нас хоча і достатня кількість, однак значна частка вже не придатна до споживання, а між тим саме воду фахівці-екологи вважають найбільш цінним ресурсом у ХХІ столітті. Крім того, інноваційний розвиток економіки може зумовити зменшення темпів споживання корисних копалин, наявних в Україні, що дозволить передати ці вичерпні національні багатства наступним поколінням.

Власне, така стратегія економічного розвитку надає можливість реалізувати концепцію сталого розвитку людства як моделі виживання та збереження цивілізації в умовах глобальної екологічної кризи. Її основна ідея полягає в тому, аби здійснювати господарську діяльність, «не ставлячи при цьому під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби» [7, 11].

Висновок. Затяжна криза напрацювання національної доктрини та стратегії державотворення, може відіграти нині позитивну роль. «чистої сторінки», на яку Україна має шанс покласти напрацьований світом кращий досвід. А це досвід гармонізованого, сталого розвитку суспільства, в якому людський капітал, утілений у досягненнях науки, освіти, проривних технологіях, високих моральних цінностях відіграє одну із головних ролей.

Сукупність духовних, соціальних, економічних, політичних процесів, що розгортаються у країні, мають слугувати реалізації концепції людиноцентризму. Через інтеграцію таких елементів як підвищення

якості освіти, її спрямованість на розвиток системного творчого мислення, вироблення навичок пошуку нетрадиційних рішень можливе і здійснення докорінних економічних трансформацій не лише переходу до ринкової моделі господарювання, але й постіндустріального типу розвитку. Саме людський капітал (здатність людини нестандартно мислити та генерувати принципово нові ідеї) дозволяє отримувати такий рівень прибутків, який жоден інший вид капіталу забезпечувати неспроможний. У цьому контексті одним із стратегічних завдань українського державотворення є створення системи освіти, зорієнтованої на розвиток мислення, власного бачення проблем уміння та бажання вести аргументовану дискусію. У цьому сенсі вимагає розв'язання проблема неготовності багатьох педагогів працювати за новими гуманістичними категоріями і за тими технологіями, які орієнтують молодь на інформаційне суспільство.

Список використаних джерел:

1. Шеллер М. Человек в эпоху уравнивания / М. Шеллер; пер. с нем. // Избранные произведения. — М.: Гнозис, 1994. — С. 98–128.
2. Берлін І. Дві концепції свободи / І. Берлін; пер. з англ. О. Коваленко // Сучасна політична філософія: Антологія. — К.: Основи, 1998. — С. 57–113.
3. Горобець В. М. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорізької Січі, Слобожанщини та Правобережної України / гол. ред. Смолій В. А. // Історія української культури у 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 105–149.
4. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / В. Г. Кремень. — К.: Грамота, 2005. — 448 с.
5. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре; пер. з англ. — К.: Юніверс, 2003. — 168 с.
6. Shultz T.W. Investing in people: the economic of population quality / T.W. Shultz. — С.: University of California Press, 1982. — 173 p.
7. Куценко В. Стратегія соціальної парадигми сталого розвитку / В. Куценко, О. Гарашук // Економіст. — 2011. — № 4. — С. 10–13.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2014 р.

Отрешко В. С. Противоречия антропоцентрического государственотворения в Украине и пути их преодоления

Рассматриваются проблемы реализации модели антропоцентризма как одного из основных принципов современного отечественного государства.

Ключевые слова: государства, системцентризм, антропоцентризм.

Otreshko V.S. Contradictions of anthropocentric state-creation in ukraine and ways of its overcoming

Problems of implementation of the anthropocentric model as one of the fundamental principles of the modern national state-creation were reviewed.

Keywords: state-creation, systemcentrism, anthropocentrism.

© Отрешко В. С., 2014